

Η Εργατική Κατοικία κατά τον Πρώτο Αιώνα της Εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη: Η Περίπτωση της Γερμανίας

ΚΕΡΕΣΤΕΤΖΗ ΣΥΛΒΙΑ

Αρχιτέκτων Μηχανικός, M.Sc. Αποκαταστάσεις Μνημείων

Περίληψη

Το άρθρο αυτό προσπαθεί να διερευνήσει πλευρές της αντιμετώπισης ενός έντονου προβλήματος της νέας βιομηχανικής κοινωνίας, του προβλήματος της στέγασης του εργατικού δυναμικού των βιομηχανικών μονάδων. Θα προσεγγίσει τη θεματική κάτω από το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων και των αισθητικών προτύπων της εποχής αναλύοντας τις διαφορετικές μορφές της εργατικής κατοικίας - κατοικία εντός του ιστού της πόλης, αμιγής βιομηχανικός οικισμός, εργατικές εστίες, συνεταιρισμοί κ.λπ. Τέλος, θα θέσει μία προβληματική για τις νέες τάσεις που θα φέρει μαζί του ο 20ος αιώνας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα θεματικά αντικείμενα του βιομηχανικού οικισμού και της εργατικής κατοικίας μόλις τα τελευταία χρόνια αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και της Πολεοδομίας, ως ένα τμήμα του ευρύτερου επιστημονικού τομέα της Βιομηχανικής Αρχαιολογίας. Τα κατάλοιπα του βιομηχανικού μας παρελθόντος, οικιστικά σύνολα, κτίρια και μηχανές, σημαντικής αρχιτεκτονικής και τεχνολογικής σημασίας, είναι αναντικατάστατες μαρτυρίες των συνθηκών εργασίας και του τρόπου ζωής της εποχής τους. Μόνο πρόσφατα στράφηκε η έρευνα στον παραμελημένο αυτό τομέα, παρ' όλο που οι εργατικές κατοικίες αποτέλεσαν στην Αγγλία ήδη από τη δεκαετία του '50 τμήμα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής.

Η παρούσα εργασία θα ασχοληθεί με το θέμα του χώρου κατοικίας, τον τρόπο δηλαδή που αντιμετώπισαν οι βιομηχανικοί το μεγάλο πρόβλημα της στέγασης του εργατικού δυναμικού στο γεωγραφικό χώρο της σημερινής Γερμανίας κατά τον 19ο αι. και τις αρχές του 20ου αι.

Τα μέσα του 19ου αι. είναι μία εποχή, όπου έλαβαν χώρα κοσμογονικοί ιστορικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί που άλλαξαν την όψη και την πορεία της ανθρωπότητας. Είναι η περίοδος κατά την οποία ο κόσμος έγινε καπιταλιστικός και μία σημαντική μειοψηφία «ανεπτυγμένων» χωρών έγιναν βιομηχανικές οικονομίες.

Όπως αναφέρει και ο E. Hobsbawm: «σ' αυτή την εποχή ο καπιταλισμός έγινε μία γνήσια παγκόσμια οικονομία, και έτσι η υδρόγειος μετατράπηκε από γεωγραφική έκφραση σε διαρκή λειτουργική πραγματικότητα. Η ιστορία έγινε πια παγκόσμια ιστορία. Αν η Ευρώπη ζούσε ακόμα στην εποχή των ηγεμόνων του μπαρόκ, θα γέμιζε από φανταχτερές μάσκες, πομπές και όπερες που θα αναπαριστούσαν αλληγορικά, μπροστά στους κυβερνήτες της, τον οικονομικό θρίαμβο και τη βιομηχανική πρόοδο» [8].

Οι εντυπωσιακότερες μορφές του νέου κόσμου ήταν, οπωσδήποτε, η τρομακτική επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της μισθωτής εργασίας με τη μορφή του βιομηχανικού συστήματος, η πρωτοφανής ανάπτυξη της επιστήμης και η διείσδυσή της στη βιομηχανία, η ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων και η εμπορευματική παραγωγή.

Θα επιχειρηθεί στην πορεία του άρθρου η ανίχνευση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών δεδομένων που προκάλεσαν τη δημιουργία του βιομηχανικού οικισμού και της εργατικής κατοικίας και του τρόπου που αυτά ενσωματώθηκαν και επηρέασαν τον πολεοδομικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική δομή και μορφολογία της κατοικήσιμης μονάδας, σε κάθε φάση ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Η σταθεροποίηση της εργατικής δύναμης, η επιβολή της κοινωνικής και εργασιακής πειθαρχίας, η μετάβαση στους εμπορευματικούς όρους αναπαραγωγής και η εμπέδωση της νέας ταξικής διαφοράς είναι ορισμένοι παράγοντες που στοιχειώθηκαν την παραγωγή και τον σχεδιασμό της εργατικής κατοικίας.

Ο κόσμος της βιομηχανίας και της τεχνολογίας προσελκύει κατά εκατομμύρια κατεστραμμένους αγρότες, που συρρέουν στις παραγωγικές μονάδες για εξεύρεση εργασίας. Συνωστισμός επικράτησε στις βιομηχανικές πόλεις της περιόδου, όπου μάζες φτωχών εργατών αναζητούν μία φτηνή κατοικία. Η αυξανόμενη αναγκαιότητα για σταθερό εργατικό δυναμικό δίπλα στο εργοστάσιο οδήγησε στη δημιουργία των

βιομηχανικών οικισμών και της οργανωμένης εργατικής κατοικίας. Τα μέσα του 19ου αι. η εργατική δύναμη δεν έχει ακόμα σταθεροποιηθεί, καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η απαλλοτρίωση κάθε σχέσης ιδιοκτησίας στη γη. Οι εργάτες των εκβιομηχανιζόμενων περιοχών είχαν ακόμα τη δυνατότητα να διατηρήσουν έναν ημιαγροτικό χαρακτήρα (αν και σε βαθμό που μειωνόταν γοργά). Δούλευαν στη βιομηχανία, επιστρέφοντας κατά διαστήματα ή εποχιακά στο χωριό, όταν έμεναν άνεργοι ή για να συμπληρώνουν τα εισοδήματά τους, γεγονός που επιβράδυνε αφ' ενός την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνική και εργασιακή πειθαρχία που επέβαλλε ο νέος τρόπος παραγωγής και αφ' ετέρου την επίδραση στην συνειδησή τους των ιδεολογικών μηχανισμών χειραγώγησης της αστικής τάξης¹.

Τα μέτρα, που λήφθηκαν για τη σταθεροποίηση της εργατικής δύναμης παράλληλα με τη διαδικασία προλεταριοποίησης των αγροτών και την απόσπαση από την ιδιοκτησία στη γη, ήταν η ανάπτυξη πρώιμων μέτρων κοινωνικής πρόνοιας (σύνταξη, ασφάλιση από ατυχήματα, στοιχειώδης ιατροφαρμακευτική περίθαλψη) αλλά και η ανάπτυξη της εργατικής κατοικίας που κατασκευαζόταν από τον εργοδότη και παραχωρούνταν σχεδόν δωρεάν.

Η ασταθής εργατική μάζα ήταν μία ανεξέλεγκτη απειθαρχητη εργατική δύναμη που έπρεπε να υποταχθεί στον κατακερματισμένο χρόνο και τους κανονικούς ρυθμούς εργασίας. «Η μηχανοποίηση σημαίνει πειθαρχία στις βιομηχανικές διαδικασίες» [15]. Η αστική τάξη χρησιμοποίησε σ' αυτή την προσπάθειά της όλα τα μέσα, από τον καταμερισμό της εργασίας, την επίβλεψη και τα πρόστιμα, έως τα κουδουνίσματα και τα ρολόγια, τα υλικά κίνητρα και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς της θρησκείας και της εκπαίδευσης. Η ανάγκη για επιβολή μίας καινούργιας κοινωνικής και εργασιακής πειθαρχίας αποτέλεσε ένα εσωτερικό στοιχείο στο σχεδιασμό της εργατικής κατοικίας και του βιομηχανικού οικισμού, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια του άρθρου.

Η σταδιακή μετάβαση από τους φυσικούς όρους αναπαραγωγής (οικοτεχνία και αυτοαναπαραγωγή) στους εμπορευματικούς, την εποχή που εξετάζουμε, ήταν ένα στοιχείο που αξιοποιήθηκε από τους εργοδότες στο σχεδιασμό της εργατικής κατοικίας. Η γνώση της γης και της αγροτικής καλλιέργειας χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για τη μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης. Έτσι τα συγκροτήματα των εργατικών κατοικιών πλαισιώνονταν πολύ συχνά από καλλιεργήσιμους λαχανόκηπους και στάβλους.

Η μορφολογία και η ρυθμολογία, που ακολουθήθηκαν στην εργατική κατοικία, αναδεικνύουν τη νέα ταξική διαφορά εργατικής και αστικής τάξης. Το αστικό σπίτι, αλλά και η βιομηχανική μονάδα ως σύμβολο της ανθούσας καπιταλιστικής ανάπτυξης, χρησιμοποιούν στην κατασκευή τους επιδεικτικά τις αισθητικές μορφές που κυριαρχούν την εποχή αυτή,

νεομπαρόκ, νεοκλασικισμό, νεογοτθικό ρυθμό, ενώ η εργατική κατοικία, παρ' ότι αξιοποιεί τους ίδιους ρυθμούς, είναι λιτή, χωρίς ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον, τονίζοντας έτσι την κυριαρχία και εξουσία της ηγεμονεύουσας τάξης.

Η επίδραση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων στον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό σχεδιασμό είναι σίγουρα καθοριστική, χωρίς αυτό να αναιρεί πάντως τη σχετική αυτοτέλεια της αισθητικής έκφρασης.

Τα πρότυπα για την οικοδόμηση των εργατικών κατοικιών, η πραγματική ιστορική τους αξία και η επεξεργασία των αρχιτεκτονικών τους ποιτήτων πρέπει να εξετάζονται κάτω από τη διαλεκτική σχέση του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος και των νέων αρχιτεκτονικών αναζητήσεων.

2. ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ - ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Οι νεοϊδρύνμενες μεγάλες μονάδες παραγωγής, χωροθετημένες συνήθως έξω από τον ιστό των πόλεων ή στις παρυφές αυτών, εκτός από τις εκτάσεις που απαιτούσαν για την ανάπτυξη των παραγωγικών και διοικητικών τους δραστηριοτήτων, δημιουργούν νέες απαιτήσεις χώρου για την κατοικία. Το αυξημένο εργατικό δυναμικό απαιτούσε χώρο κατοικίας με τη μέγιστη δυνατή χωρική εγγύτητα προς τη βιομηχανική εγκατάσταση.

Η ενότητα χώρου κατοικίας και χώρου εργασίας, που επικρατούσε στην προβιομηχανική εποχή, διαρρήχθηκε με τον αυξανόμενο καταμερισμό εργασίας που έφερε μαζί της η εκβιομηχάνιση². Από αυτή τη μετατροπή προέκυψαν αποφασιστικές αλλαγές στις αρχιτεκτονικές δομές. Αν πριν η κατοικία ήταν ο κοινός τόπος τόσο για την εργασία όσο και για τη διαβίωση, η επίδραση των νέων κοινωνικοοικονομικών δεδομένων επέφερε τον διαχωρισμό της κατοικίας, της διοίκησης και της παραγωγής.

Για πρώτη φορά αντιμετωπίζεται τώρα το οικιστικό πρόβλημα μεγάλων μαζών πληθυσμού, σε αντίθεση με τις περιορισμένες ανάγκες για στέγη στην προβιομηχανική κοινωνία.

Η βιομηχανική επανάσταση είχε συμπαράσχει στο πρώτο μισό του 19ου αι. τα μεγέθη του πληθυσμού στα ύψη. Οι πόλεις τεραστίου μεγέθους πολλαπλασιάζονται γρηγορότερα παρά ποτέ. «Το άστυ ήταν, πράγματι, το εντυπωσιακότερο εξωτερικό σύμβολο του βιομηχανικού κόσμου, πλάι στο σιδηρόδρομο» [8]. Δεν είναι τόσο το μέγεθος των πόλεων που έκανε την αστυφιλία τόσο θεαματική, η τυπική βιομηχανική πόλη της περιόδου εξακολουθεί να είναι μία πόλη μεσαίου μεγέθους³. Είναι περισσότερο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που έδιναν το ύφος στη νέα βιομηχανική πόλη· οι καμινάδες των εργοστασίων να υψώνονται επιβλητικές, συχνά παραταγμένες κατά μήκος της κοιλάδας ενός ποταμού, τα

χιλιόμετρα των σιδηροδρομικών γραμμών, η μονοτονία του τούβλου, ο καπνός που κρεμόταν πάνω από τα χαμόσπιτα. Όσο μεγάλωναν οι πόλεις, τόσο μεγαλύτερες γίνονταν η φτώχεια και η ανέχεια της εργατικής τάξης. Η υλική κατάσταση των φτωχών εργαζόμενων ήταν χειρότερη από κάθε άλλη περίοδο που μπορούσε κανείς να φέρει στη μνήμη του.

Η αναπτυσσόμενη βιομηχανική μονάδα ενδιαφέρθηκε από την αρχή για μια όσο το δυνατόν φτηνή κατοικία για τους εργάτες της, ενεργώντας βέβαια πάντα με κριτήριο την προστασία των δικών της συμφερόντων.

Σε πρώτη φάση - πρώτο μισό του 19ου αι. - οι βιομηχανίες αξιοποίησαν ως στέγη για τους εργάτες τους το υπάρχον κτιριακό δυναμικό των πόλεων.

Αποτέλεσμα της σημαντικής αύξησης της ανάγκης για κατοικία στις αρχές του 19ου αι. ήταν να δημιουργηθεί ένα μεγάλο κύμα κερδοσκοπίας στην οικοδομή και την ελεύθερη γη των πόλεων: υπερκοστολογημένες τιμές γης, πολύ υψηλά ενοίκια, άσχημες συνθήκες υγιεινής και ως συνέπεια αυτών υπερπλήρωση όλων των κατοικιών. Η κατασκευή και η εκμίσθωση ακινήτων στις φτωχοσυνοικίες μπορούσε να είναι πολύ επικερδείς επιχειρήσεις. Υπάρχουν άφθονες αναφορές σε οικοδομικά περιοδικά της εποχής για την προσαρμογή βοηθητικών χώρων όπως υπόγεια και σοφίτες σε κατοικήσιμους χώρους, με αποτέλεσμα η δυναμικότητα των κτιρίων και ο αριθμός των κατοίκων τους σχεδόν να διπλασιάζονται [5].

Το τρίτο τέταρτο του 19ου αι. ήταν η πρώτη εποχή στην ιστορία όπου η οικοδομική δραστηριότητα στις πόλεις σημείωσε παγκόσμια έξαρση, προς όφελος όμως της αστικής τάξης [8].

Οι συνθήκες κατοικίας στα παλαιά σπίτια της πόλης, χωρίς καμία μέριμνα για τις υγειονομικές εγκαταστάσεις, τον εφοδιασμό με νερό, την παροχέτευση γκαζιού για φωτισμό και για θέρμανση, τη μεγάλη πυκνότητα κατοίκων ανά τετραγωνικό μέτρο, μπορούν να χαρακτηριστούν επιεικώς άθλιες για τις μεγάλες φτωχές μάζες των βιομηχανικών εργατών. Παρά την υγειονομική μεταρρύθμιση και τον κάποιο σχεδιασμό, είναι πολύ πιθανό οι συνθήκες συνωστισμού να χειροτέρεψαν σ' αυτή την περίοδο, και ούτε η ιατρική περίθαλψη βελτιώθηκε ούτε η θνησιμότητα ελαττώθηκε (αν δεν συνέβη μάλιστα το αντίθετο) [8].

Η βίαιη αύξηση του πληθυσμού των πόλεων κάτω από τη συνεχή ανάγκη για στέγη μαζών πληθυσμού, όπως και οι άσχημες συνθήκες κατοίκησης αποτέλεσαν ένα μόνιμο άλτο πρόβλημα. Από τα μέσα του 19ου αι. αιώνα και μετά, ανάλογα και με το μέγεθος της πόλης, την έκταση της εκβιομηχάνισης και τον κλάδο, το υπάρχον κτιριακό δυναμικό δεν επαρκούσε για το πλήθος των εργατών και οι συνθήκες της ανθρώπινης επιβίωσης μετατρέπονταν σε πολιτικό πρόβλημα. Οι απαιτήσεις των εργατών για φτηνά διαμερίσματα με ξεχωριστά υπνοδωμάτια για γονείς και παιδιά και καλύτερες συνθήκες υγιεινής αποτέλεσαν από τα αρχικά αιτήματα της

επανάστασης του 1848 [5]. Το καυτό πρόβλημα των ελλειπών χώρων κατοικίας διατηρήθηκε ζωντανό στη Γερμανία μέσα από ειδήσεις, περιγραφές επιτροπών και δημοσιεύσεις σχετικά με αντίστοιχες συνθήκες στην Αγγλία.

3. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΔΟΜΗΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

3.1. Εργατική κατοικία για τα στελέχη των επιχειρήσεων

Η έλλειψη ενδιαφέροντος των δημοσίων αρχών και των βιομηχάνων για φτηνή εργατική κατοικία δεν μπορούσε να απαντήσει στο πρόβλημα της ολοένα αυξανόμενης αναγκαιότητας για ειδικευμένο εργατικό δυναμικό.

Έτσι μεμονωμένοι βιομήχανοι αρχίζουν να κατασκευάζουν κατοικίες κατά πρώτον για το υψηλόβαθμο προσωπικό τους, αφού τους είναι ιδιαίτερα αναγκαίο να ελέγχουν οικονομικά, εργασιακά και κοινωνικά ένα εργατικό στελεχικό δυναμικό υπεύθυνο και με προσόντα, δεμένο με υλικά συμφέροντα με την επιχείρηση.

Για το υψηλόβαθμο τμήμα του εργατικού δυναμικού δημιουργήθηκαν εργατικές κατοικίες και ολόκληροι εργατικοί συνοικισμοί [12]. Οι κατοικίες αυτές συνοδεύονταν τις περισσότερες φορές από καλλιεργήσιμους λαχανόκηπους που αποτελούσαν μια οικονομική βοήθεια για τους ιδιοκτήτες τους κρατώντας το κόστος διαβίωσης πιο χαμηλά. Η διαφορετική μεταχείριση μεταξύ του εργατικού δυναμικού οδηγούσε συχνά στην ταύτιση του ενοικιαστή με την επιχείρηση, γεγονός που οι εταιρείες ήξεραν να χρησιμοποιούν ως μέσο πολιτικής πειθάρχησης. Δεν είναι συνεπώς περίεργο που οι συνδικαλιστικές εργατικές κινήσεις δεν επιδοκίμαζαν αυτές τις πρακτικές, παρ' όλο που πολλά από αυτά τα σπίτια αποτελούσαν ένα πρότυπο από άποψη χώρου και υγιεινής.

Κατοικίες για εργάτες και προϊστάμενους δημιουργήθηκαν ήδη στο τέλος του 18ου αι. στο Schlesien και στις κεντρικές πρωσικές επαρχίες, την περίοδο της κρατικής οργάνωσης των μεταλλείων (της οποίας το 1851/65 ήρθε το τέλος). Γύρω στο 1844 στο Oberhausen - Osterfeld οι επιχειρηματίες έκτιζαν για το υψηλό προσωπικό ιδιόκτητα διαμερίσματα. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν και περιπτώσεις βιομηχάνων, όπως στο Grafschacht - Markt, που αρνήθηκαν κάθε παροχή κατοικίας παρά τις αντίθετες προσπάθειες [5].

3.2. Η έννοια του βιομηχανικού οικισμού

Μία νέα έννοια χωρικής ενότητας καθιερώνεται σταδιακά τον 19ο αι. - κυρίως από τα μέσα του αιώνα και μετά - αυτή του βιομηχανικού οικισμού.

Οι νεοϊδρυόμενοι βιομηχανικοί οικισμοί του 19ου αι. αποτέλεσαν μία αποφασιστική απάντηση των βιομηχάνων στο πρόβλημα της εξεύρεσης στέγης για το μεγάλο όγκο της

συγκεντρωμένης εργατικής δύναμης που απασχολούσαν, εξυπηρετώντας παράλληλα τα κίνητρά τους για επιβολή εργασιακής πειθαρχίας και ελέγχου, αλλά και την εξασφάλιση ενός όγκου ειδικευμένης εργατικής δύναμης κοντά στην παραγωγή. Με τους οικισμούς αυτούς γενικεύεται ο θεσμός της οργανωμένης εργατικής κατοικίας που δημιουργείται από τους εργοδότες.

Οι βιομηχανικοί οικισμοί περιλάμβαναν τις παραγωγικές και διοικητικές εγκαταστάσεις, τις κατοικίες των ιδιοκτητών τους και των εργατών, εγκατεστημένες σε ένα ενιαίο πολεοδομικό σύνολο που κατασκευαζόταν και ελεγχόταν από την επιχείρηση και ανέπτυξε, τόσο στην αρχιτεκτονική του μορφή και οργάνωση όσο και στους τρόπους ζωής των κατοίκων, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ο οικισμός δημιουργούνταν στο γεωγραφικό χώρο που επέβαλλαν οι ανάγκες της παραγωγικής δραστηριότητας, διαμορφώνοντας ένα αυτόνομο πολεοδομικό σύνολο γύρω από τη βιομηχανική εγκατάσταση, περιλαμβάνοντας κάθε χρήση που ήταν αναγκαία για την εύρυθμη λειτουργία της μονάδας. Έτσι οι βιομηχανικοί οικισμοί των ορυχείων κατασκευάζονται κοντά στα φρεάτια και τις στοές εξαγωγής του μεταλλεύματος, των σιδηρουργιών και των κλωστοϋφαντουργιών, κοντά στην πρώτη ύλη και τις πηγές ενέργειας - ειδικά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης όπου η μεταφορά της ενέργειας δεν ήταν πάντα δυνατή - ή κοντά σε θαλάσσιους δρόμους και ποτάμια για την ταχύτερη και ευκολότερη μεταφορά των προϊόντων [5].

Η εσωτερική διάταξη του βιομηχανικού οικισμού δομείται βάσει μίας αυστηρής ιεραρχικής δομής. Η συγκρότηση της συνολικής εγκατάστασης θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την εσωτερική δομή ενός μοναστηριού ή μιας στρατιωτικής εγκατάστασης. Οι επιμέρους λειτουργίες του οικισμού - η παραγωγή, η διοίκηση, οι κατοικίες των εργοδοτών και των εργατών - δομούνται σε μία εσωτερική αντιπαραθετική σχέση που εκφράζεται χωρικά με τη δημιουργία ζωνών χρήσεων και αρχιτεκτονικά με τις διαφορετικές μορφολογικές γλώσσες.

Η ιεραρχική δομή ήταν επιβεβλημένη από την ανάγκη να επιτύχει την επιβολή της πειθαρχίας εντός μίας ταξικά διαφοροποιημένης βιομηχανικής εγκατάστασης. Ο εργάτης - μέλος της βιομηχανικής κοινότητας ήταν υποχρεωμένος από το ρυθμό της μηχανοποιημένης παραγωγής να επιδεικνύει ανώτατη πειθαρχία, οι χρονικοί ρυθμοί των μηχανών υπαγόρευαν τους δικούς του ημερήσιους ρυθμούς. Η χρονική ακρίβεια ήταν η απαραίτητη βασική αρχή, για να μην καταρρεύσει η συνολική παραγωγική αλυσίδα. Επειδή, όμως, οι περισσότεροι εργάτες προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού της υπαίθρου και για αυτούς το ημερήσιο χρονικό πρόγραμμα κάτω από τις διαταγές του ρολογιού ήταν ξένο, εμφανιζόταν ιδιαίτερα κρίσιμο για τους

εργοδότες το γενικό καθήκον να επιφέρουν πειθαρχία και έλεγχο στην εργασία και συνολικά στη ζωή του εργάτη. Η ένταξη της κατοικίας του εντός του παραγωγικού χώρου διευκόλυνε τον έλεγχο από τον εργοδότη της ιδιωτικής ζωής και την επιβολή κανόνων και θεσμών με στόχο την αποτροπή αντιστάσεων και εξεγέρσεων.

Οι βιομηχανικοί οικισμοί έπρεπε, επιβάλλοντας τους δικούς τους νόμους και κανόνες στη διάρθρωση της ζωής και της εργασίας, να συνεισφέρουν στην καθιέρωση αυτής της κοινωνικής πειθαρχίας, στη δημιουργία και εγγύηση ενός “προκαθορισμένου και ελέγξιμου ρυθμού ζωής”⁴.

Η κάτοψη των βιομηχανικών οικισμών αντιγράφει το σύστημα οργάνωσης και σχεδιασμού μιας στρατιωτικής εγκατάστασης και τη βασική της αρχή “τη χωρική τάξη του επιβληθέντος ελέγχου”. Η πειθαρχία στο στρατόπεδο και η πειθαρχία στο εργοστάσιο έχουν τον κοινό στόχο να διαπαιδαγωγήσουν τον “αξιόπιστο πολίτη”, ο οποίος θα μπορεί χωρίς αντιρρήσεις να αντεπεξέλθει σε οποιαδήποτε κατάσταση του ζητηθεί στην εργασία του.

Στον πολεοδομικό σχεδιασμό αυτά τα κριτήρια οργάνωσης του χώρου εκφράζονται με την τετράγωνη ή την ορθογώνια κάτοψη που διευκολύνει τη δυνατότητα επιτήρησης. Δημιουργείται έτσι μία διαίρεση του χώρου όπου επικρατούν μόνο σειρές ή ορθογώνια σχήματα και όπου οι στοίχοι των κατοικιών διαρρυθμούνται παράλληλα ή σε ορθή γωνία μεταξύ τους. Αυτή η πολεοδομική - οικοδομική δομή ήταν η βάση για κάθε είδους επιτήρηση και πειθαρχία και αποτέλεσε τη βασική δομική αρχή αυτού που ονομάζεται “totale Institution”[1].

Εξωτερικά η εγκατάσταση δεν αποκαλύπτει τη δομή της, παραμένει ένα σύνολο κλειστό και εσωστρεφές που προσπαθεί να διατηρήσει το χαρακτήρα της ενιαιότητας, ενώ στο εσωτερικό της κυριαρχούν οι αντιθέσεις και η ταξική ιεραρχία.

Η υπαγορευμένη από ορθές γωνίες εγκατάσταση περικλειόταν συχνά και κλεινόταν προς τα έξω από τους διάφορους βραχίονες ενός περιμετρικού καναλιού του εργοστασίου. Τη σύνδεση με τον “έξω κόσμο” αποτελούσε συχνά μόνο μία γέφυρα, καλά εποπτεύσιμη. Αυτή η απομόνωση αυξανόταν λόγω του αυτόνομου συστήματος τροφοδότησης του οικισμού, όπως εσωτερικό δίκτυο νερού με λουτρά, δίκτυο γκαζιού, κοινοτικά καταστήματα και καταστήματα τροφοδοσίας.

Το αστικό σπίτι, η κατοικία δηλαδή των ιδιοκτητών της βιομηχανικής εγκατάστασης, των ανώτερων διοικητικών στελεχών και προϊσταμένων, κτιζόταν συνήθως σε ένα ύψωμα και στη μέση ενός δακτυλίου πρασίνου, απομακρυσμένο και διαχωρισμένο από τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις. Μορφολογικά τα αστικά σπίτια χρησιμοποιούσαν αρχιτεκτονικές μορφές φεουδαρχικής προέλευσης, όπως μπαρόκ αετώματα ή κολώνες στο πρόπυλο, σε αντίθεση με τις κατοικίες των εργατών

που στερούνταν αντιστοίχων αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων.

Ειδικοί κανονισμοί της επιχείρησης καθορίζουν τη ζωή εντός μιας τέτοιας κοινότητας που στηριζόταν συνήθως στην ενίσχυση της απομόνωσης και της επιτήρησης που επέβαλλε η χωρική οργάνωση του οικισμού. Ως μέσο για την επιβολή ενός “προκαθορισμένου ρυθμού ζωής” χρησιμοποιούνταν ένα αυστηρό χρονικό πρόγραμμα, η δικτατορία της χρονικής ακρίβειας. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε γιατί οι εργάτες στην Αγγλία, πριν καταστρέψουν τους μηχανοκίνητους ιμάντες, κατάστρεψαν το ρολόι του εργοστασίου, αυτό το μισητό σύμβολο της δικτατορίας της ακρίβειας. Μπορούμε ακόμα να αξιολογήσουμε τη σημασία του ρολογιού από πλευράς των επιχειρήσεων, από την εξέχουσα θέση που το τοποθετούσαν στα εργοστάσια και τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Πειθαρχία στην εργασία σημαίνει πειθαρχία στον καθορισμό του χρόνου, στον αυστηρό διακανονισμό της ημέρας, της εβδομάδας, του έτους, όπου, όμως, ο ελεύθερος χρόνος δεν συμπεριλαμβάνεται.

4. Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΑΥΤΟΥ

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που λαμβάνει η εργατική κατοικία ως στοιχείο συγκρότησης μιας βιομηχανικής περιοχής, είτε πρόκειται για ένα αυτόνομο βιομηχανικό οικισμό είτε για επεκτάσεις πόλεων με συγκροτήματα εργατικών κατοικιών.

Η ανάπτυξη και η εξέλιξη της βιομηχανικής μονάδας, τα χαρακτηριστικά του χώρου, που διαμόρφωσε, είχαν την αντανάκλασή τους στον τρόπο που συγκροτήθηκε και η ίδια η οικιστική μονάδα. Η ατομική κατοικία δεν είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από το ευρύτερο κοινωνικό και οικιστικό πλαίσιο, αντίθετα υπάγεται σε οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές προτεραιότητες.

Θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μέσα από την εξέταση συγκεκριμένων παραδειγμάτων η ανάλυση των πλευρών στις οποίες εκφράζεται ο χαρακτήρας της «εργατικής» κατοικίας, όπως η σχέση ιδιωτικού – δημόσιου χώρου, το μέγεθος και η διάταξη της μονάδας, οι υγειονομικές εγκαταστάσεις και ο εξοπλισμός του νοικοκυριού, καθώς και τα μορφολογικά στοιχεία που κυριάρχησαν σε διάκριση με την αστική κατοικία.

Η εργατική κατοικία απαντάται συνήθως σε συγκροτήματα πολλών νοικοκυριών. Σε κλάδους παραγωγής με μεγάλη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού σε ένα συγκεκριμένο χώρο, όπως ο εξορυκτικός – μεταλλευτικός τομέας, η κλωστοϋφαντουργία και τα μεγάλα μηχανουργεία – σιδηρουργεία, η εργατική κατοικία εντάσσεται στους οργανωμένους και μονοπαραγωγικούς βιομηχανικούς οικισμούς που εξετά-

στηκαν παραπάνω. Απαντιούνται, όμως, συχνά και αυτόνομοι συνοικισμοί εργατικών συγκροτημάτων, κλειστής μορφής, συνήθως σε κάποια απόσταση από προϋπάρχουσες πόλεις ή σε συνοικίες πόλεων.

Ο βιομηχανικός τομέας, στον οποίο είναι πιο αναγνώσιμη η συγγένεια εργοστασίου και κατοικίας, είναι τα ορυχεία λόγω της συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού εργατών. Τα ορυχεία της περιοχής του Ρουρ (Ruhrgebiet), για παράδειγμα, άρχισαν τη δεκαετία του 1840 την εξαγωγή μεταλλεύματος σε μεγάλες ποσότητες. Το 1851 ιδρύθηκαν πολλά υπόγεια μεταλλεία που προσέλκυαν κατά εκατοντάδες πρώην αγρότες από τις γειτονικές επαρχιακές περιοχές, καλύπτοντας έτσι την ανάγκη για πλήθος εργατικού δυναμικού. Δημιουργήθηκαν τότε, κατά τα βελγικά πρότυπα, μεγάλοι σε μήκος στοίχοι χαμηλών σπιτιών, επανομαζόμενοι “D-Zuege”, απομακρυσμένοι από τις πόλεις και ομαδοποιημένοι γύρω από τα φρεάτια και τις στοές. Συγκροτούνται οι πρώτες συνοικίες μεταλλείων, που δεν φημίζονται, όμως, για τις καλές συνθήκες διαβίωσης (εγκαταστάσεις υγιεινής λείπουν παντελώς). Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 άρχισε να διαδίδεται ο κτιριακός τύπος, γνωστός ως “Muelhausener Typs”, των πολλών κατοικιών με σταυροειδή κάτοψη, στον οποίο κάθε οικογένεια είχε τη δική της είσοδο και η κατοικία ήταν εξοπλισμένη με εγκαταστάσεις υγιεινής.

Στο βιομηχανικό τομέα των σιδηρουργείων - μηχανουργείων υπήρχε, επίσης, η απαίτηση για οργανωμένη εργατική κατοικία. Η συγκέντρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε έναν τόπο ήταν επιβεβλημένη λόγω των διακυμάνσεων της ενέργειας από άνθρακα και των δυσκολιών μεταφοράς της. Η διαδικασία της τήξης του σιδήρου ήταν μία εντατική εργασία, όπως επίσης και η διαδικασία ελάσεως των σιδηροτροχιών καθώς και η συχνά επιπρόσθετη μηχανολογική εργασία, και απαιτούσαν μεγάλες μονάδες παραγωγής για να αντιμετωπίσουν το συναγωνισμό έναντι των αγγλικών και βελγικών μονάδων. Τα καταλύματα στις γειτονικές περιοχές δεν επαρκούσαν και έτσι οι μεγαλύτερες μονάδες άρχισαν να εγκαθιδρύουν εργατικές κατοικίες για το προσωπικό τους.

Η οικονομική κρίση μετά το 1873 μείωσε αισθητά την κατασκευή εργατικής κατοικίας στα σιδηρουργεία και σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους, ενώ στα ορυχεία η συγκρατημένη οικονομική τους κατάσταση, λόγω της εξαγωγής άνθρακα, συγκράτησε και την κατασκευή κατοικιών.

Οι εργατικές κατοικίες των ορυχείων και των σιδηρουργείων έχουν διαφορές ως προς τους στόχους που θέλουν να ικανοποιήσουν, το οποίο φαίνεται για παράδειγμα στις κυκλοφοριακές συνδέσεις και τις εγκαταστάσεις υγιεινής, ωστόσο οι διαφορές δεν πρέπει να υπερβάλλονται.

Στην περιοχή του Oberbergamtsbezirk Dortmund, που ανήκει στη Βεστφαλία, διετίθεντο το 1873:

- 102 μονοκατοικίες,
- 213 διπλοκατοικίες,
- 14 τριπλοκατοικίες,
- 880 κατοικίες τεσσάρων οικογενειών,
- 35 κατοικίες έξι οικογενειών,
- 37 κατοικίες οκτώ οικογενειών,
- 232 άλλες,
- 8 εργατικά στρατόπεδα,
- 32 οίκοι στέγης και διατροφής.

Από πιο κοντά θα εξεταστεί η διαρρύθμιση εργατικών κατοικιών στο Vorarlberg, ένα κέντρο της πρώιμης εκβιομηχάνισης στην Αυστρία [1]. Λίγο μετά το 1800 άρχισαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους οι μηχανές στην περιοχή των Αψβούργων, πρώτα στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας. Το 1813 οι Herrburger και Rhombert ίδρυσαν την πρώτη κλωστοϋφαντουργία, ενώ ακολούθησαν μια σειρά από νέα εργοστάσια, που στη δεκαετία του 1830 μετατράπηκαν σε μεγάλες βιομηχανίες συνεχίζοντας τη λειτουργία τους μέχρι τον 20ο αι. Από το συνολικό πληθυσμό του Vorarlberg, όπου το 1841 ήταν 100.975 άτομα, οι 15.000 απασχολούνταν στη βιομηχανία. Ένα μεγάλο ποσοστό της εργατικής δύναμης αποτελείται από γυναίκες και παιδιά. Από βιβλιογραφικά στοιχεία για τους μισθούς γυναικών και παιδιών και τη σύγκρισή τους με τις τιμές των βασικών ειδών διατροφής προκύπτει ότι η οικογένεια του Vorarlberg ζούσε καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα κοντά στα όρια επιβίωσης⁵. Λόγω της συγκέντρωσης εργατικής δύναμης σε μεμονωμένες βιομηχανίες, έπρεπε να δημιουργηθούν κατοικίες για τους εργάτες και τις οικογένειές τους όσο το δυνατόν κοντά στην παραγωγική μονάδα. Η ανάγκη αυτή εντάθηκε από το μεγάλο αριθμό των Ιταλών μεταναστών από το Trentino που ζητούσαν στο Vorarlberg μία εργασιακή απασχόληση.

Ένα από τα αρχαιότερα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας της Κεντρικής Ευρώπης δημιουργήθηκε το 1850 από την κλωστοϋφαντουργία Jenny & Schindler στο Kennelbach. Πρόκειται για ένα διώροφο κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης με 19 άξονες κατά μήκος και δύο άξονες κατά πλάτος. Η ενιαία επιφάνεια της στέγης, που περιλαμβάνει δύο επίπεδα κατοίκησης, διακόπτεται στην όψη από έρκερ που τονίζουν την κατακόρυφο. Προς την πλευρά της αυλής, ανά δύο διαμερίσματα υπήρχε κλίμακα ανόδου, η οποία ήταν προσπελάσιμη από μία στεγασμένη στοά. Οι στοές αυτές αποτελούσαν την πρόσβαση των διαμερισμάτων στην αυλή και αξιοποιούνταν και ως σύνδεση μεταξύ των μεμονωμένων κατοικιών. Το κάθε διαμέρισμα περιλάμβανε κουζίνα, καθιστικό, υπνοδωμάτιο, ενώ στην ισόγεια στοά υπήρχε αποχωρητήριο που εξυπηρετούσε δύο διαμερίσματα. Η κουζίνα και το υπνοδωμάτιο είχαν έκταση όσο το καθιστικό, ενώ το συνολικό εμβαδόν έφτανε τα 58 μ² περίπου. Σε κάθε κατοικία αντιστοιχούσε και

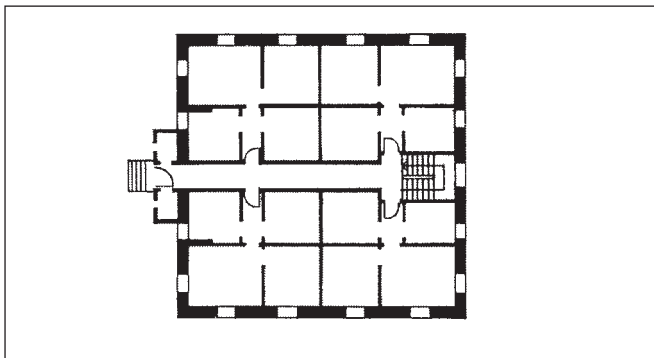
ένα δωμάτιο στη διαμορφωμένη σοφίτα, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η “minimum” κατοικία της δεκαετίας του '20 του επόμενου αιώνα. Προς την πλευρά του δρόμου είχε προβλεφθεί για κάθε οικογένεια μία έκταση για λαχανόκηπο, ενώ στην αυλή υπάρχουν αποθήκες για την ξυλεία του χειμώνα και υπόστεγα για τα κατοικίδια ζώα.

Το 1870 κατασκευάστηκε το κτιριακό συγκρότημα Leonhardsplatz στο Feldkirch, για λογαριασμό της κλωστοϋφαντουργίας Ganahl, που κατατάσσεται αρχιτεκτονικά στον τύπο του συγκροτήματος με κεντρικό διάδρομο και διαμερίσματα αμφίπλευρα. Λόγω της θέσης του εντός του ιστού της πόλης, το συγκρότημα αυτό δεν μπορούσε να αρνηθεί τον αστικό του χαρακτήρα. Κάθε ένας από τους τέσσερις ορόφους του αποτελείται από τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα. Από την είσοδο του διαμερίσματος οδηγούμαστε σε ένα διάδρομο, από τον οποίο προσεγγίζουμε την κουζίνα, ένα υπνοδωμάτιο και το καθιστικό, ενώ στο δεύτερο υπνοδωμάτιο της κατοικίας εισερχόμαστε από το καθιστικό (εικ. 1).

Τον ίδιο τύπο αξιοποιεί το συγκρότημα Neubaugasse στην Frastanz, κατασκευασμένο επίσης από την κλωστοϋφαντουργία Ganahl, που χτίστηκε γύρω στο 1870 και διέθετε διαμερίσματα για 16 οικογένειες.

Ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικές λύσεις προσφέρουν τα δύο εργατικά συγκροτήματα στην Buerseallee στην Bludenz, του 1876, σε σύνθεση του αρχιτέκτονα Ignar Wolff και για λογαριασμό της κλωστοϋφαντουργίας Getzner & Mutter. Κάθε ένα από τα διώροφα, με δώμα, συγκροτήματα στεγάζει τέσσερις κατοικίες (70 μ² εμβαδόν περίπου για κάθε μονάδα, που περιλάμβανε τρία δωμάτια, κουζίνα, αποχωρητήριο). Κάθε δύο κατοικήσιμες ενότητες διέθεταν αυτόνομη είσοδο. Τα διαμερίσματα αυτά διέθεταν ήδη εντοιχισμένες ντουλάπες, στοιχείο που θα γενικευτεί με την έναρξη του επόμενου αιώνα στα αστικά διαμερίσματα. Η εγκατάσταση πλαισιώνεται από καλλιεργήσιμους λαχανόκηπους.

Τα αγγλικά πρότυπα θυμίζουν οι εργατικές κατοικίες στην οδό Buendlittenstrasse στο Dornbirn. Ιδιοκτήτης ήταν η κλωστοϋφαντουργία F. M. Haemmerle, με αρχιτέκτονα τον Otto Mallaun, και το συγκρότημα κατασκευάστηκε το έτος 1907. Τυπολογικά πρόκειται για κατοικίες σε στοίχο, ο όγκος, όμως, του συγκροτήματος είναι έντονα διαβαθμισμένος, δίνοντας την εντύπωση πολλών αυτόνομων κατοικήσιμων ενοτήτων σε παράθεση. Κάθε ενότητα αποτελείται από μία κατοικία στο ισόγειο και μία στον όροφο που διαθέτει δική της δίρριχτη στέγη. Το κάθε διαμέρισμα διαθέτει κουζίνα, καθιστικό και υπνοδωμάτιο, όπως και υπόστεγο με αποχωρητήριο προσπελάσιμο τόσο από την κατοικία όσο και από την αυλή. Στην πρόσοψη βρίσκουμε διακοσμητικά προκήπια, ενώ στην πίσω πλευρά προς την αυλή βρίσκονται οι αποθήκες για την ξυλεία και τα υπόστεγα για την πιθανή εκτροφή μικρών κατοικίδιων.

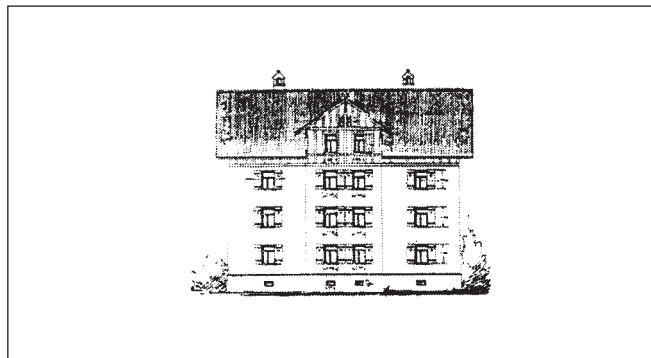

Εικόνα 1: Εργατικές κατοικίες Leonhardsplatz στο Feldkirch, κάτοψη.
Figure 1: Worker's residence Leonhardsplatz in Feldkirch, Plan.

Τα έτη 1906/07 κατασκευάστηκε για λογαριασμό της κλωστοϋφαντουργίας Jenny & Schindler στο Kennelbach η εργατική συνοικία “Waldhaueser”, που ανήκει στους μεγαλύτερους εργατικούς οικισμούς του Voralberg. Η αρχιτεκτονική σύνθεση και επίβλεψη ήταν του Josef Schoech και του F. J. Amann. Η συνοικία διαμορφώνεται από τη διάταξη τριών στοίχων. Κάθε στοίχος αποτελείται από τέσσερα συγκροτήματα πολλαπλών κατοικιών. Ανάμεσα είναι χωροθετημένοι λαχανόκηποι προς χρήση των ενοίκων και πεζόδρομοι που λαμβάνουν έναν ημιδημόσιο χαρακτήρα. Το κάθε ξεχωριστό συγκρότημα αριθμεί δύο ορόφους και μία σοφίτα και ανά δύο κατοικίες δημιουργείται ξεχωριστή είσοδος. Ο ελεύθερος χώρος ανάμεσα στα συγκροτήματα αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω της δυνατότητας επικοινωνίας που προσφέρει στους κατοίκους της εργατικής συνοικίας (σε αυτό συντελούν οι μεγάλοι λαχανόκηποι και τα υπόστεγα ξυλείας με την “ανθρωποκίνηση” που δημιουργούν) (εικ. 2).

Ένα βιομηχανικό σύνολο ιδιαίτερης αξίας κατασκευάστηκε ανάμεσα στο 1895 και 1906 στο Gisingen από τους αρχιτέκτονες Otto Mallaun και F. M. Haemmerle. Μέσα σε χρονικό διάστημα λίγων ετών κατασκευάστηκαν σε κοντινή απόσταση ένα εργοστάσιο, η κατοικία του διευθυντή, τρία σπίτια διευθυντικών στελεχών, γεώτρηση για την εξοικονόμηση ενέργειας του συγκροτήματος και μία εργατική συνοικία με έντεκα διπλοκατοικίες. Λουτρό και εστιατόριο ολοκληρώνουν την εγκατάσταση.

Μια εξίσου καλά διατηρημένη στην αρχική της κατάσταση εργατική συνοικία αποτελεί αυτή της κλωστοϋφαντουργίας Kammgarn στο Voralberg. Σε αυτό το βιομηχανικό σύνολο ανήκουν ένα εργοστάσιο κλωστήριου από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., ένα οικοτροφείο θηλέων, κατοικίες διευθυντικών στελεχών καθώς και η εργατική συνοικία. Η τελευταία αποτελείται από οκτώ συγκροτήματα πολλαπλών κατοικιών. Τα εργατικά σπίτια κατασκευάστηκαν ανάμεσα στο 1902 και 1923, με αρχιτέκτονες τους Willibald Braun, Josef Schoech κ.ά. Ανάμεσα στους στοίχους των κατοικιών συναντώνται υπόστεγα, αποθήκες ξυλείας και ο

Εικόνα 2: Εργατική συνοικία “Waldhaueser” Kennelbach. Τυπική μονάδα, σκίτσο όψης.

Figure 2: The worker's residence “Waldhaueser” Kennelbach.

κεντρικός πεζόδρομος επικοινωνίας των κατοικιών. Η εγκατάσταση συμπληρώνεται από λαχανόκηπους.

Μετά την εξέταση συγκεκριμένων παραδειγμάτων οργανωμένης εργατικής κατοικίας μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τις επιλογές στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Οι εργατικοί οικισμοί είναι προσανατολισμένοι σε μεγάλο βαθμό στην εσωτερική επικοινωνία των κατοίκων τους. Οι ισόγειες ή διώροφες εγκαταστάσεις, οι πεζόδρομοι ανάμεσα στις κατοικίες με τον ημιδημόσιο χαρακτήρα τους, τα υπόστεγα για τα κατοικίδια ζώα και οι λαχανόκηποι δημιουργούσαν ένα ζωτικό χώρο, που αφ' ενός διατηρούσε την ιδιωτική σφαίρα του ατόμου, αφ' ετέρου δεν απέκλειε την επικοινωνία με το περιβάλλον. Η αυτόνομη είσοδος, ανά δύο κατοικίες το μέγιστο, έδινε αυτή τη δυνατότητα ιδιωτικότητας. Οι κουζίνες των ισογείων διευκόλυναν την οπτική και λειτουργική επαφή των μητέρων με τα παιδιά που έπαιζαν στην αυλή, ενώ οι εν μέρει εσωστρεφείς αυλές προσέφεραν τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός πυκνού δικτύου σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους.

Διαπιστώνεται ότι με την κατασκευή ιδιόκτητων εργατικών συγκροτημάτων από τους εργοδότες επιτυγχάνεται από πλευράς τους μία, άλλοτε έμμεση και άλλοτε άμεση, μείωση του μισθού. Μέσω μιας σχεδιασμένης μερικής κάλυψης βιοτικών αναγκών - καλλιέργεια λαχανόκηπων, εκτροφή κατοικίδιων ζώων κ.ά. - ο εργοδότης εξοικονομούσε από το μισθό των εργατών, χωρίς να χειροτερεύει η οικονομική κατάσταση αυτών και των οικογενειών τους. Αυτή η δυνατότητα αυτοσυντήρησης ήταν οικεία στους τρόπους ζωής των εργατών, οι οποίοι προέρχονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος από τον αγροτικό πληθυσμό. Να αναφερθεί ακόμα ότι οι κατοικίες επέφεραν στους ιδιοκτήτες τους ένα επιπλέον εισόδημα, εφόσον κατά το πλείστον ενοικιάζονταν.

Το εργατικό δυναμικό είναι η απαραίτητη προϋπόθεση, μαζί με το κεφάλαιο, για την ύπαρξη της βιομηχανίας. Για να μεγαλώνει την οικονομική του κερδοφορία, σε αυτή τη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, ο βιομήχανος είναι αναγκα-

σμένος να σταθεροποιεί την ασταθή ακόμα εργατική δύναμη, το μεγαλύτερο μέρος της τουλάχιστον. Ένα μόνιμο εργατικό δυναμικό ήταν εγγύηση για τη σταθεροποίηση και την αύξηση της εργατικής παραγωγικότητας· οι χρόνοι εκμάθησης ελαχιστοποιούνταν, ο αριθμός των ατυχημάτων μειωνόταν, ενώ ο βαθμός εξάρτησης του εργάτη από την επιχείρηση αυξανόταν και δημιουργούνταν μία συναισθηματική σύνδεση.

Υπήρχαν συνεπώς επαρκείς λόγοι από πλευράς εργοδοτών για την κατασκευή αυτών των κατοικιών. Ποιες είναι, όμως, οι επιπτώσεις στη ζωή του εργάτη και της οικογένειάς του από την κατοίκηση σε αυτές; Δεν πρέπει να έχουμε αυταπάτες ότι οι εργατικές κατοικίες ανταποκρίνονταν καλά στις επιδιώξεις αυτών που τις έκτιζαν κυρίως για την επιβολή της κοινωνικής και εργασιακής πειθαρχίας και την ελαχιστοποίηση του εργατικού κόστους για την παραγωγή. Ωστόσο, αυτές οι κατοικίες είναι μια συγκεκριμένη καλύτερευση στις συνθήκες ζωής του εργάτη και της οικογένειάς του. Στις συγκεκριμένες συνθήκες αντικειμενικών δυνατοτήτων και υποκειμενικών απόψεων η ανάπτυξη της έννοιας “κοινωνική κατοικία” και η προσπάθεια για πρακτική εφαρμογή της το 19ο αι. δεν είναι τόσο αρνητικές συγκρίνοντάς τις με την οικιστική πρακτική του παρελθόντος.

5. ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΕΣΤΙΕΣ – ΥΠΝΩΤΗΡΙΑ

Παράλληλα με τη στέγαση του μόνιμου εργατικού δυναμικού, οι εταιρείες προέβησαν γύρω στη δεκαετία του 1860 στην κάλυψη των αναγκών σε νοικοκυριά για τους ανύπαντρους εργάτες και εργάτριες και τους πολλούς εποχιακούς και μετακινούμενους από γειτονικές περιοχές εργάτες. Δημιουργήθηκαν έτσι εργατικές εστίες για τους ανύπαντρους και εργατικά στρατόπεδα για τους εποχιακούς και τους ξένους εργάτες. Πρόκειται για ενιαία κτίρια λίγων συνήθως ορόφων που διέθεταν δωμάτια πολλών κλινών. Τα σχετικά φτηνά δωμάτια των εργατικών εστιών, στα οποία στεγαζόνταν οι εργάτες και οι εργάτριες στα στρατιωτικού τύπου δωμάτια, αξιοποιούνταν εύκολα από τους βιομηχάνους ιδιοκτήτες τους για να ελέγχουν και να ρυθμίζουν, διά κανονισμού, τον τρόπο ζωής και τη συμπεριφορά της εργατικής τους δύναμης. Οι γυναικείες εργατικές εστίες ήταν συνήθως υπό τον έλεγχο και την ηθική καθοδήγηση επιστατηρίων αδελφών.

Η ανέγερση υπνωτηρίων αποτελεί ένα τυπικό φαινόμενο για τα ορυχεία της περιοχής του Saar τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι. λόγω κυρίως της προσέλκυσης εργατικού δυναμικού από γειτονικές περιοχές. Οι εργάτες αυτοί παρέμεναν κατά τη διάρκεια της εβδομάδας κοντά στο ορυχείο και επέστρεφαν το Σαββατοκύριακο στις οικογένειές τους, αφού η καθημερινή μετακίνηση ήταν αδύνατη⁶. Το 1902 υπήρχαν 29 τέτοιες εγκαταστάσεις με 4.755 κατοίκους! Κάθε εργάτης

δικαιούτο έναντι ενοικίου 2 μάρκων ένα κρεβάτι, σκεπάσματα και ένα ντουλάπι που κλείδωνε. Σε κάθε δωμάτιο χωροθετούνταν συνήθως 7 έως 12 κρεβάτια ή και περισσότερα. Για κάθε μονάδα υπήρχε επιστάτης υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης, ο οποίος με τη σειρά του διόριζε τον υπεύθυνο κάθε δωματίου, συνήθως τον παλαιότερο ένοικο. Η διοίκηση του ορυχείου επέβαλλε κανονισμούς που ρύθμιζαν τη συμπεριφορά (καθορισμός ενδυμασίας, απαγόρευση τυχερών παιγνίων, υποχρεωτικό πλύσιμο κ.ά.), τις συναναστροφές με τον κοινωνικό περίγυρο (κλείσιμο θυρών στις 9.30 μ.μ., απαγόρευση επισκέψεων) και την ηθική και πολιτική στάση (αναρτημένες εικόνες προσώπων της εξουσίας και τσιτάτα για το πατριωτικό πνεύμα του γερμανικού λαού, τη χαρά της εργασίας και την πειθαρχημένη συμπεριφορά).

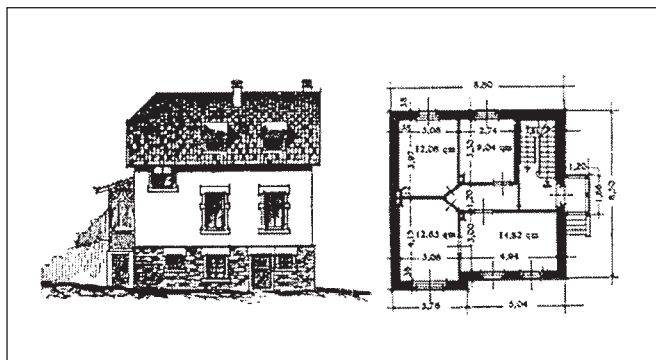
Στην βιομηχανική περιοχή του Ρουρ (Ruhrgebiet), εκτός από τους τυποποιημένους συνοικισμούς, διατίθεντο τη δεκαετία του 1860 35 εργατικές εστίες με 3.810 κρεβάτια [5].

Το είδος αυτό του καταλύματος αποτελεί, λόγω των κακών συνθηκών υγιεινής, του ελάχιστου κατοικήσιμου - με βάση τις ανθρώπινες ανάγκες - χώρου και του προσωπικού ελέγχου, ένα παράδειγμα συμπίεσης των ανθρώπινων αναγκών και δικαιωμάτων.

6. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΔΙΟΥΣ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥΣ

Εκτός από την κατοικία που κτιζόταν απευθείας από τον εργοδότη, υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις, όπου την εργατική συνοικία έκτιζαν οι ίδιοι οι εργάτες ή οι συνεταιρισμοί τους. Δεν αποτελούν βέβαια τον κανόνα, αξίζει όμως να αναφερθούν.

Στα ορυχεία της περιοχής του Saar η διοίκηση υποστήριξε, με τις ευλογίες μάλιστα της πολιτείας, την ιδιοκατασκευή κατοικίας. Η περίπτωση του Praemienhaus (από το Praemie πριμ) είναι κατοικία που κατασκευάζεται από τον ίδιο τον εργάτη με το επιπλέον πριμ και το δάνειο που για το σκοπό αυτόν του δίδει η διοίκηση [10]. Στο συμβόλαιο του δανείου καθοριζόταν ότι ο ενδιαφερόμενος θα έπρεπε να μείνει στην κατοικία τουλάχιστον 10 χρόνια και να συνεχίζει να απασχολείται στο ορυχείο. Τα δάνεια και τα πριμ χορηγούνταν, κατά κανόνα, σε παντρεμένους εργαζόμενους, επειδή ο σαφής στόχος της πολιτικής αυτής ήταν η προσέλκυση, εγκατάσταση και διατήρηση ενός σταθερού και μόνιμου εργατικού δυναμικού. Έτσι στηριζόταν η “ίδρυση και αναπαραγωγή καινούργιων οικογενειών εργατών ορυχείων” με σταθερά ιδεολογικά πρότυπα ζωής την οικογενειακή γαλήνη, την εργασιακή επιμέλεια και πειθαρχία. Ο σχεδιασμός των “τυπικών” κατοικιών, που ήταν πλίνθινες, έγινε από τη διοίκηση

Εικόνα 3.: Σχέδιο τυπικής επιδοτούμενης κατοικίας της περιοχής του Saarbruecken.

Figure 3: Plans and elevator of a typical subsidised residence in Saarbruecken area.

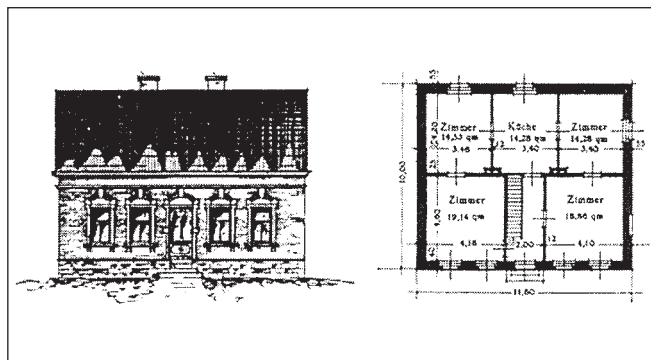
των ορυχείων του Saar (εικ. 3, 4). Το 1913 υπήρχαν 7.708 τέτοιες κατοικίες στην περιοχή της δικαιοδοσίας της: το 36,8% των εργατών και το 63% των παντρεμένων εργατών είχε επομένως δικό του σπίτι [10].

Σε μία άλλη γεωγραφική περιοχή, αυτή της Bodensee, στα νότια της Γερμανίας - στα σύνορα με την Αυστρία, την Ελβετία - υπάρχουν αρκετά παραδείγματα όπου εφαρμόστηκε η παραγωγή κατοικίας από συνεταιρισμούς [12].

Οι πρώτες σχεδιασμένες εργατικές κατοικίες απαντιούνται στο Hauptwill και στο Kennelbach με τη μορφή μακρόστενων διώροφων σπιτιών με στεγασμένες εισόδους. Ένα σημαντικό κριτήριο για τη χωροθέτησή τους ήταν η εγγύτητα με το σιδηροδρομικό σταθμό. Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. κατασκευάζονται εργατικές συνοικίες στο Hard, Weinfeld, Kennelbach, Feldkirch-Gisingen, Rorschach και Arbon που αποτελούνται από διώροφα συνήθως σπίτια, τα οποία έχουν ακριβώς την ίδια δομή και ακολουθούν την ίδια οικοδομική γραμμή. Τα λιτά στη μορφή αυτά σπίτια εμφανίζουν μια αρμονία και την υπόμνηση του μορφολογικού ρυθμού των επαρχιακών σπιτιών της περιοχής (μορφή της στέγης και της σοφίτας, οικοδομικό σύστημα φέροντος οργανισμού, μπαλκόνια κ.ά.), και συνεπώς προσφέρουν στους ξεριζωμένους εργάτες ένα αίσθημα νέας πατρίδας που θα διευκόλυνε την ένταξή τους στη νέα ζωή.

Οι εργατικές συνοικίες των συνεταιρισμών απέφευγαν τη στρατιωτικού τύπου παράθεση σπιτιών, και πολύ περισσότερο μία κοινότητα της εταιρείας, κατά την προσφιλή συνήθεια των εργοδοτικών συγκροτημάτων, προσπαθώντας να προσφέρουν μία έστω ψευδαίσθηση ιδιωτικού χώρου. Έτσι η αρχιτεκτονική των κατοικιών στο St. Gallen δείχνει προτίμηση στις μικρές μονοκατοικίες έναντι των κατοικιών σε στοίχο. Και αν ακόμα δεν είχε κάθε οικογένεια το δικό της σπίτι, είχε τουλάχιστον να υπερηφανεύεται για την αυτόνομη είσοδο και τον κήπο της.

Στον οικισμό των σιδηροδρομικών στο St.. Gallen, τον ωραιότερο της περιοχής Bodensee, εκφράστηκαν όλες οι

Εικόνα 4.: Σχέδιο τυπικής επιδοτούμενης κατοικίας της περιοχής του Saarbruecken.

Figure 4: Plans and elevator of a typical subsidised residence in Saarbruecken area.

δυνατότητες για καλαίσθητη αρχιτεκτονική μορφολογία, ώστε να αποφευχθεί η εντύπωση του μονότονου προς ενοικίαση στρατών. Οι καμπύλες στα κτίσματα, τα μορφολογικά στοιχεία από την τοπική αρχιτεκτονική γλώσσα, οι λοξές οδοί, οι μετατοπισμένες οικοδομικές γραμμές, οι παραλλαγές στις μορφές των πλατειών, τα τόξα εισόδου καθώς και ένα κεντρικά τοποθετημένο κατάστημα και κοινοτικό γραφείο προσφέρουν στον οικισμό Schoren ένα χαρακτήρα χωριού, μία μικροκλίμακα σχεδιασμού και ένα σχετικά μεσαιωνικό περιβάλλον. Μία παρόμοια εγκατάσταση του ίδιου αρχιτέκτονα βρίσκεται στο Rorschach, ενώ το χωριό Zeppelin στο Friedrichshafen και ο συνοικισμός Sierenmoos της Konstanz είναι πιο απλοί μορφολογικά αλλά αρκετά ενδιαφέροντες ως πολεοδομικό σύνολο.

Φυσικά μόνο ένα μικρό τμήμα των εργατών είχε την τύχη να στεγαστεί σε κάποια νέα οικιστική εργατική μονάδα, αφού, όπως είδαμε και νωρίτερα, οι συνθήκες για τη συντριπτική πλειοψηφία δεν ήταν και τόσο ευνοϊκές.

7. Η ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ

Παρ' όλο που η αστική κατοικία δεν είναι το κυρίως θέμα της παρούσας εργασίας, είναι ενδιαφέρον για τη μελέτη της εξέλιξης του πλέγματος των σχέσεων κεφαλαίου - εργασίας ή αλλιώς εργοδοτών - εργατών, που σαφώς επηρεάζει τα χωρικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα, να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη των επιλογών της κυρίαρχης τάξης όσο αφορά τη δική της κατοικία.

Στην πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης - πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. - οι εργοδότες κατοικούν, όπως είδαμε, εντός του βιομηχανικού οικισμού. Η χωρική εγγύτητα εργοστασίου και εργοδοτικής κατοικίας ήταν, όπως στη βιοτεχνία, συνηθισμένη, εθιμική, όσο ακόμα οι εταιρείες ήταν μικρές.

Από τα μέσα του αιώνα και μετά προκύπτει η νέα οπτική, της απομάκρυνσης της αστικής κατοικίας από το έδαφος της

επιχείρησης και της μεταφοράς της εκτός του καθαυτού χώρου του εργοστασίου.

Η εξαφάνιση των εργοδοτικών πολυτελών κατοικιών από το έδαφος της επιχείρησης αντανakλούσε τη μετεξέλιξη από τον τα πάντα κατέχοντα και εξουσιάζοντα ιδιοκτήτη - βιομήχανο στην ανώνυμη διοίκηση της επιχείρησης. Η αρχική θεώρηση ότι ο εργοδότης έπρεπε να βρίσκεται κοντά στο βιομηχανικό οικισμό, για να μπορεί ευκολότερα να θέτει υπό έλεγχο τις αναπτυσσόμενες εντάσεις, παραμερίστηκε. Ο V. A. Huber διαπιστώνει ότι η απλή χωρική γειτονία δεν επιφέρει αυτόματα την κοινωνική σύγκλιση. Οι προϊστάμενοι, οι εργοδηγοί και οι ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι έπαιζαν τώρα όλο και περισσότερο τον προηγούμενο ρόλο των αφεντικών⁷.

Οι εργοστασιάρχες και τα ανώτερα στελέχη της επιχείρησης μεταφέρθηκαν σε μία νέα συνοικία από βίλλες σε μία ευνοϊκά διαλεγμένη περιοχή στην ύπαιθρο ή την πόλη. Η επιλογή αυτή τούς ωφελούσε διπλά, αφού απέφευγαν έτσι τη βρωμιά και το θόρυβο του εργοστασίου, τη μόλυνση και το άγχος.

Ενώ στην πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης οι εργοδότες έκτιζαν σχετικά λίτες κατοικίες, στο δεύτερο μισό του 19ου αι. γίνονται ολοένα πιο επιβλητικές και πολυτελείς.

Ο μεγάλος αριθμός των επιβλητικών και φιλόδοξων πολυτελών κατοικιών των βιομηχάνων στο δεύτερο μισό του 19ου αι. και τις αρχές του 20ου αι. μάς αποδεικνύει την οικονομική, πολιτική και πολιτιστική απογείωση μιας νέας κοινωνικής τάξης, της ανώτερης αστικής τάξης. Η μνημειακή οργάνωση, το μεγάλο μέγεθος και η χρησιμοποίηση των μορφολογικών ρυθμών και διακοσμητικών στοιχείων της φεουδαρχικής αρχιτεκτονικής αντικαθρέφτιζαν τη νέα αυτοσυνείδηση της ανερχόμενης τάξης και την ενδιάμεσα ανεπτυγμένη και εδραιωμένη οικονομική της δύναμη. Οι αστοί έκτιζαν τώρα ως φεουδάρχες. Η κατά περίπτωση ασυνήθης και διασκεδαστική χρησιμοποίηση πολλών διαφορετικών ρυθμών και μορφολογικών χαρακτηριστικών μπορεί ταυτόχρονα να εκληφθεί ως επίδειξη της θριαμβευτικής επέλασης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του πολιτιστικού πλουραλισμού και του αποχωρισμού της μοναδικής και απόλυτης θεώρησης του κόσμου [12].

Οι οδοντωτές προεξοχές των τοίχων, η φρουριακή απόληξη, τα έρκερ, οι πυργίσκοι, οι τοίχοι από ξύλινο φέροντα οργανισμό και οι μανδρότοιχοι των αστικών κατοικιών συνδέονται με το φαινομενικά “άγιο κόσμο” του Μεσαίωνα και συντηρούν μία ύστερη ρομαντική συνείδηση της γερμανικής ιστορίας.

Στην αρχιτεκτονική γλώσσα των κατοικιών βρίσκονται ακόμα ενδείξεις που θυμίζουν τα παλλαντιανά πρότυπα. Η διάταξη των κολωνών σε κλασικό ρυθμό, οι άτλαντες, οι Ερμήδες, τα μεγαλοπρεπή κλασικιστικά πρόπλα σε αναγεννησιακούς ρυθμούς τεκμηριώνουν μία ουμανιστική οπτική

απαίτηση, όπου οι ηχηρές έννοιες, όπως “δωρικός”, “ιωνικός”, “κορινθιακός”, έχουν την ίδια αξία με τις έννοιες του ρομαντισμού. Οι βίλλες των αστών είναι συχνά χωροθετημένες όπως η “casa di Villa” του Carzoni, του Giustinian, του Soraso, του Barbaro ή του Cornaro στη μέση μιας ιδιοκτησίας - φέουδου “Possessioni”, με ιδιαίτερη επιμέλεια, ώστε να είναι έκθετες στα βλέμματα των πολλών.

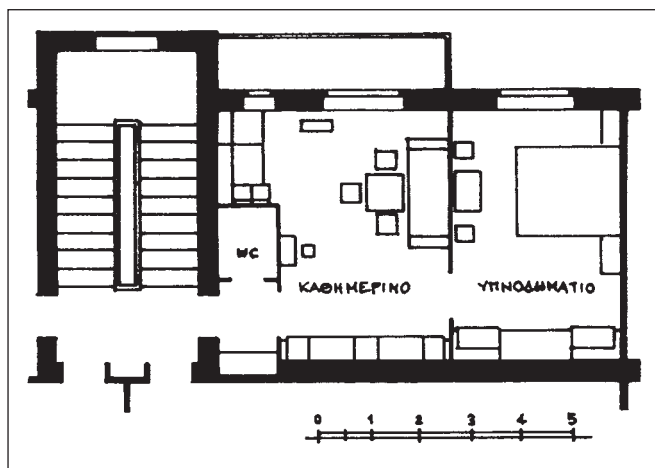
8. Η ΜΑΖΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1920

Θα επιχειρηθεί παρακάτω μια σύντομη αναφορά στις τάσεις που φέρνει μαζί του ο 20ος αι. κρατώντας το νήμα της ιστορικής εξέλιξης στο θέμα “εργατική κατοικία”, επισημαίνοντας ότι η ανάλυση και η επεξεργασία των νέων δεδομένων είναι σίγουρα θέματα μιας άλλης εργασίας.

Με την εισαγωγή στο νέο αιώνα και την πρόοδο της εκβιομηχάνισης οδηγούνται σε εξάλειψη οι μορφές ζωής που ήταν ακόμα γνώριμες τον 19ο αι. Οι τεχνολογικές εξελίξεις της δεύτερης φάσης ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού, όπως ο εξηλεκτρισμός, οι σιδηρόδρομοι κ.ά., επιφέρουν, όπως είναι αναμενόμενο, αλλαγές στην παραγωγική δομή της βιομηχανικής εγκατάστασης. Η εγκατάσταση του εργοστασίου δίπλα στις πρώτες ύλες και τις πηγές ενέργειας δεν είναι τόσο επιτακτική. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στον ηλεκτρισμό, τη νέα μορφή ενέργειας που μπορεί να μεταφέρεται, δίνοντας χωρική ευελιξία στη βιομηχανική μονάδα. Το εργοστάσιο μπορεί τώρα να μεταφερθεί κοντά στα αστικά κέντρα, όπου οι υποδομές είναι πιο ανεπτυγμένες και οι κατοικίες των εργατών μπορούν να εξυπηρετούνται από τις κοινωνικές παροχές της πόλης, ή μπορεί να δημιουργούνται βιομηχανικές συγκεντρώσεις - περιοχές όπου υπερσχύει η χρήση της βιομηχανίας - περιφερειακά των πόλεων ή και σε κάποια απόσταση από αυτές. Η εργατική κατοικία με τη σειρά της μπορεί να αποκτήσει μία σχετική αυτοτέλεια από το εργοστάσιο, αφού η μετάβαση των εργατών διευκολύνεται από τα νέα μέσα μαζικής μεταφοράς, το σιδηρόδρομο και αργότερα το αυτοκίνητο.

Εκτός από τους όρους που εισάγει η πρόοδος της τεχνολογίας, επιρροή στα μοντέλα κατοικίας ασκούν και τα νέα κοινωνικά δεδομένα. Η μείωση των μελών της οικογένειας, η γυναικεία εργασία και η ανάπτυξη της κοινωνικής περίθαλψης οδήγησαν σε μία απλούστευση του νοικοκυριού. Αυτή η εξέλιξη έδειξε ότι το πρόβλημα της στέγασης πλατιών μαζών βιομηχανικών εργατών δεν μπορούσε να λυθεί πλέον με συγκροτήματα διπλοκατοικιών ή διώροφα κτιριακά συγκροτήματα.

Ως καταλύτης για τις νέες εξελίξεις έδρασε ο οικονομικός παράγοντας. Η κρίση, που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτέλεσε την πραγματική αφορμή για τα πολυώ-

Εικόνα 5: Franz Schuster, παράδειγμα «ελάχιστης κατοικίας» του '20. Κάτοψη.

Figure 5: Franz Schuster, example of "minimum" residence. Plan.

ροφα συγκροτήματα με τα οροφδιαμερίσματα, που είναι η νέα πραγματικότητα στην εργατική κατοικία. Η μεγάλη έλλειψη στέγης, η αύξηση της ανάγκης για κτιριακή υποδομή και η δραματική μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων⁸ βάδιζαν παράλληλα με τις νέες κοινωνικές σχέσεις (νοικοκυριά ενός ατόμου, μητέρες μόνες με παιδιά κ.ά.) και την κατασκευή κατοικίας από κατασκευαστικές εταιρείες και κοινοπραξίες αντί των εργοδοτών βιομηχάνων. Ο Alexander Schwab έδωσε το 1930 μία επισκόπηση των συνθηκών στέγας των πλατιών μαζών του πληθυσμού [1]. Οι ανάγκες στέγας μεγεθύνονταν και επισωρευόνταν από τη μακρόχρονη ανακοπή της οικοδομικής δραστηριότητας λόγω του πολέμου, το χρήμα ήταν λίγο και ακριβό και η εργατική τάξη μπορούσε μόνο μέσω βοηθημάτων από κρατικούς πόρους να καλύψει τις ανάγκες της. Τα έξοδα για την οικοδομή ανέβαιναν σημαντικά, με ρυθμούς που ξεπερνούσαν την αύξηση των εισοδημάτων και των ειδών διατροφής. Ο Schwab προέβλεψε την επείγουσα απαίτηση της εποχής για μείωση του κόστους κατασκευής. Αυτό έγινε δυνατό με τη βιομηχανοποίηση της οικοδομής και την αντικατάσταση της χειρωνακτικής εργασίας από την εργασία της μηχανής. Η βιομηχανοποίηση απαιτούσε νέες επιχειρηματικές μορφές, όπως οικοδομικές εταιρείες και συνεταιρισμούς και νέα υλικά, κατά το δυνατόν ελαφρά και βιομηχανοποιημένα για τη μείωση του κόστους παραγωγής και μεταφοράς. Απαραίτητες προϋποθέσεις για κάθε κατοικία, βάσει των νέων αναγκών του ατόμου (neues Koerpergefuehl), ήταν ο ηλιασμός, ο αερισμός και οι εγκαταστάσεις υγιεινής σε κάθε κατοικήσιμη ενότητα, η θερμομόνωση, η ηχομόνωση και η ασφάλεια της ιδιοκτησίας.

Κάτω από αυτά τα δεδομένα και με καταλύτη τη σύγχρονη αρχιτεκτονική σκέψη του μοντέρνου κινήματος, επικρά-

τησαν οι έννοιες της «ελάχιστης κατοικίας» (Minimalwohnung και Wohnung fuer das Existenzminimum).

Οι λύσεις, που προκρίθηκαν για τη στέγαση του πληθυσμού στη δεκαετία του '20 και των αρχών του '30 για «ανθρώπινη κατοικία», μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω: μικρό μέγεθος της κατοικίας με εμβαδόν κατά μέσο όρο 30 με 50 τ.μ., ανάδειξη ενός μεγάλου καθιστικού ως βασικού χώρου (περίπου 16 τ.μ.) σε βάρος των υπνοδωματίων, της κουζίνας και του διαδρόμου, κατόψεις που αποφεύγουν τους διαδρόμους, διάταξη των χώρων, ώστε να διευκολύνονται οι δραστηριότητες του ατόμου. Επίσης, η χρησιμοποίηση εντοιχισμένων επίπλων (κυρίως στα υπνοδωμάτια), η ύπαρξη μπάνιου με μπανιέρα ή ντουζιέρα για κάθε σπίτι, η διαρρύθμιση ενός μικρού δωματίου στη σοφίτα για κάθε διαμέρισμα, η διάθεση λαχανόκηπων κ.ά. (εικ. 5). Οι παραπάνω λύσεις μάς θυμίζουν αρκετά τη διάταξη της οργανωμένης εργατικής κατοικίας του 19ου αι.

Με την «ελάχιστη κατοικία» και τις κοινωνιολογικές, βιολογικές, τεχνικές και οικονομικές πλευρές της ασχολήθηκε το Bauhaus και το δεύτερο συνέδριο του CIAM. Ο Siegfried Giedion στη θεμελιώδη ερώτηση «τί χρειάζεται ο άνθρωπος» απαντάει «φως, αέρα και ανοίγματα». «Η κατοικία έπρεπε να πάρει μια νέα μορφή. Το περιορισμένο των μέσων και το ελάχιστο του χώρου μετατρέπονται σε καθοριστικούς παράγοντες. Η minimum κατοικία έπρεπε με ελάχιστη τιμή να προσφέρει περισσότερη άνεση από ό,τι τα μέχρι τότε συνήθη αστικά σπίτια. Αυτό συνεπάγεται καλύτερη οργάνωση του χώρου και συνεπώς μεγαλύτερη αξία κατοίκησης». Ο Ernst May προσέγγισε πλησιέστερα την οικονομική βάση της minimum κατοικίας διατυπώνοντας την άποψη ότι το ενοίκιο δεν πρέπει να ξεπερνάει το όριο της εβδομαδιαίας αμοιβής του εργάτη. Ο Walter Gropius ασχολήθηκε με την κοινωνιολογική πλευρά. Σημεία εκκίνησης των προβληματισμών του ήταν η εθνικοποίηση της κατοικίας, η κοινωνικοποίηση ενός μεγάλου μέρους της πρότερης λειτουργίας της οικογένειας, η ανεξαρτητοποίηση του ατόμου - ιδιαίτερα της γυναίκας και των ενήλικων παιδιών - και η ανάπτυξη των μέσων μαζικής κυκλοφορίας. Η μεγάλη οικογένεια ως οικονομική μονάδα έχανε συνεχώς σε σημασία σύμφωνα με τον Gropius. Αυτό εκφραζόταν στο χώρο με τον πολλαπλασιασμό και τη σμίκρυνση των κατοικήσιμων ενοτήτων. Στο «μικρό χώρο» ο Gropius δεν διέκρινε κάποια μορφή επιβολής αλλά την πραγματική ανάγκη για τους ανύπαντρους, χωρισμένους, μόνους πατεράδες και μανάδες. Το όριο του «ελάχιστου» δίνεται από το ελάχιστο του φωτός, του αερισμού και του χώρου που έχει ανάγκη ο άνθρωπος για την πλήρη ανάπτυξη των αναγκών και των δραστηριοτήτων του. Για την ανταπόκριση σε αυτό το μοντέλο σχεδιασμού της κατοικίας αναζητήθηκαν η τυποποίηση και η χρησιμοποίηση Standarts, ώστε με τη μικρότερη δαπάνη σε μηχανικές και ανθρώπινες δυνάμεις, χρόνο, υλικά και χρήματα, να επιτυγχανόταν η μέγιστη απόδοση.

9. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η εργατική κατοικία καθιερώθηκε ως έννοια στον αιώνα της βιομηχανικής επανάστασης. Η νέα τάξη της μισθωτής εργασίας δεν είχε το δικαίωμα μιας άνετης και ανθρώπινης διαβίωσης. Δεν είναι μόνο μία τάξη στερημένη από δικαιώματα πάνω στην εργασία της, η εκμετάλλευση ολοκληρώνεται από τον έλεγχο όλων των κοινωνικών της εκδηλώσεων. Η πραγματικότητα της κατοικίας της δεν θα μπορούσε να ξεφεύγει αυτού του κανόνα (παρ' όλο που υπάρχουν κάποια φωτεινά παραδείγματα), υπήρξε πάντα φτηνή και μαζική, με χώρους μικρούς χωρίς ανέσεις και εξυπηρετήσεις. Ενώ τις πρώτες δεκαετίες της εκβιομηχάνισης οι εργάτες μεριμνούσαν οι ίδιοι για τη στέγη τους ενοικιάζοντας δωμάτια στα παλαιά σπίτια των πόλεων, κάτω από άθλιες συνθήκες, στο δεύτερο μισό του 19ου αι. γενικεύτηκε η οργανωμένη δόμηση εργατικής κατοικίας από τους εργοδότες, αρχικά για τα στελέχη των επιχειρήσεων και αργότερα για το σύνολο της εργατικής τάξης. Το πλήθος των εργαζομένων, που δεν έβρισκαν πλέον κατάλυμα στις πόλεις, η ανάγκη για εγγύτητα με τη βιομηχανική μονάδα, που συχνά χωροθετούνταν εκτός της πόλης, η ανάγκη για σταθεροποίηση της εργατικής δύναμης, η διαπαιδαγώγησή της στην πειθαρχία και ο έλεγχος της προσωπικής και κοινωνικοπολιτικής ζωής για την αποφυγή των αντιστάσεων και εξεγέρσεων και οι οικονομικοί λόγοι της μείωσης του μισθού λόγω ενοικίου είναι οι αιτίες που οδήγησαν την ανώτερη τάξη να κατασκευάσει εργατικά σπίτια για το προσωπικό της. Για τους παραπάνω λόγους οι κατοικίες συνήθως εντάσσονταν εντός του “βιομηχανικού οικισμού” δημιουργώντας μαζί με την παραγωγική μονάδα και τη διοίκησή της ένα ενιαίο πολεοδομικό σύνολο, έναν αυτόνομο βιομηχανικό τόπο εργασίας και ζωής. Στις πολιτικές επιδιώξεις των εργοδοτών είναι η διαφοροποίηση των εργατικών οικογενειών, του μόνιμου δηλαδή εργατικού δυναμικού, που στεγάζονταν σε στοιχούς χαμηλών σπιτιών, από τους ανύπαντρους και εποχιακούς εργάτες, που έβρισκαν κατάλυμα σε εργατικές εστίες και στρατόπεδα. Ο νέος αιώνας άλλαξε τα δεδομένα προκρίνοντας την “ελάχιστη κατοικία” σε πολυώροφα συγκροτήματα, εγκαθιστώντας την πρακτική της μαζικής παραγωγής στέγης που θα γενικευτεί μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αλλάζοντας και τη μορφή των σύγχρονων πόλεων.

Τα τέλη του αιώνα η τάση που επικρατεί είναι η δημιουργία «μεγαπόλεων» με τρομερή μεγέθυνση όλων των μεγεθών της πόλης (υπερσυγκέντρωση πληθυσμού, κυκλοφοριακά προβλήματα, περιβαλλοντική μόλυνση, έλλειψη ελεύθερων χώρων κ.ά.).

Ο τόπος κατοικίας έχει αποσυνδεθεί από τον τόπο εργασίας. Η οργανωμένη δόμηση εργατικής κατοικίας, ενώ την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε μία μεγάλη ανά-

πτυξη και λόγω των επιπτώσεων του πολέμου, τα τέλη του 20ου αι. είναι εξαιρετικά σπάνια. Η εύρεση κατοικίας λύνεται πλέον από το εργατικό δυναμικό με ατομικό τρόπο.

Το κεφάλαιο δεν έχει πλέον ανάγκη να σταθεροποιεί την εργατική δύναμη, αντίθετα υπάρχει μία ιδιόμορφη επιστροφή στις μορφές απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, όπως την πρώτη περίοδο του καπιταλισμού, γεγονός που εκφράζεται με την περικοπή των κοινωνικών παροχών, της κοινωνικής ασφάλισης ή της εργατικής κατοικίας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

¹ «Ακόμα και μετά το 1900, οι Βέλγοι ανθρακωρύχοι άφηναν τη δουλειά τους (στην ανάγκη με μία ετήσια «απεργία της πατάτας») για να φροντίσουν τα πατατοχώραφά τους. Ακόμα και στη βόρεια Αγγλία οι άνεργοι των αστικών κέντρων μπορούσαν εύκολα να βρουν δουλειά το καλοκαίρι στα γειτονικά αγροκτήματα: το 1859 οι απεργοί υφαντές του Πάντιχαμ (στο Λάνκασαϊρ) συντηρούνταν μαζεύοντας σανό». Πηγή Hobsbawm, E., Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπεζής Ελλάδος, Αθήνα 1994.

² Μέχρι τα τέλη του 18ου αι. η μορφή της κατοικίας, τόσο για το χώρο του χωριού όσο και για τις μεγάλες πόλεις και αγορές, ήταν η μονοκατοικία. Το κτίσμα αυτό δεν αποτελούσε μόνο τη στέγη του τεχνίτη και της οικογένειάς του, αλλά στέγαζε και το χώρο της εργασίας του, τις περισσότερες φορές. Για την προβιομηχανική εποχή είναι χαρακτηριστικό ένα κτίριο να εξυπηρετεί περισσότερους του ενός σκοπούς, έτσι εκκλησίες χρησιμοποιούνταν και ως σχολεία ή κατοικίες προσφέρονταν και για εργαστήρια των ιδιοκτητών τους.

³ Στην Ευρώπη υπάρχουν μερικές πρωτεύουσες που έτειναν να είναι πολύ μεγάλες και έγιναν σημαντικά βιομηχανικά κέντρα, όπως το Λονδίνο, το Παρίσι, το Βερολίνο και η Βιέννη, οι οποίες το 1875 είχαν πληθυσμό πάνω από ένα εκατομμύριο, ενώ την ίδια περίοδο έξι πόλεις ξεπερνούν το μισό εκατομμύριο (Αγία Πετρούπολη, Κωνσταντινούπολη, Μόσχα, Γλασκόβη, Λίβερπουλ, Μάντσεστερ).

⁴ Όταν ο Max Weber χαρακτήριζε το μοναχό ως τον πρώτο εργαζόμενο της υπαίθρου, το αιτιολογούσε με τον επιτυχημένο τρόπο που είχαν εισέλθει στη ζωή των μοναχών ο προγραμματισμός των ασχολιών της ημέρας και η επιτυχία, σε μεγάλο βαθμό, της συγκέντρωσης στις προκαθορισμένες ασχολίες.

⁵ Οι περιγραφές του Ebner για το Vorarlberg παρουσιάζουν συνθήκες κακής διατροφής και γενικής έλλειψης νερού. Πηγή Christof Bertsch, Und immer wieder das Bild von den Maschinenraedern, ό.π.

⁶ Τους εργάτες αυτούς τούς αποκαλούσαν Saarhaenger (αυτοί που μεταβαίνουν στο Saar) και το 1875 ο ένας στους τρεις εργάτες των ορυχείων της περιοχής ανήκε σε αυτή την κατηγορία. Ο αριθμός τους άρχισε να μειώνεται με τη σταδιακή βελτίωση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, βλ. Rainer Slotta, Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της ETBA, Αθήνα, 1992.

⁷ Τα στελέχη της βιομηχανικής επιχείρησης είναι συγκρίσιμα με τους επιστάτες “Fattori” του 16ου αι. των μεγάλων λατιφούντιων.

⁸ Το εισόδημα των 7/8 του πληθυσμού στη δεκαετία του '20 έπεσε στο όριο φτώχειας, βλ. Christof Bertsch, Und immer wieder das Bild von den Maschinenraedern, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bertsch, C., **Und immer wieder das Bild von den Maschinenraedern**, Ernst und Sohn Verlag fuer Architektur und Wissenschaft, Berlin, 1986.
2. Bollerey, F., Hartmann, K., **Wohnen im Revier, Siedlungen von Beginn der Industrialisierung bis 1933**, Muenchen, 1975.
3. Borchers, G., **Arbeitersiedlungen 1**, Arbeitsheft 1, Rheinland Verlag, Koeln 1975.
4. Clasen, C.-W., Hansmann, W., Osteneck, V., **Ensembles 1**, Arbeitsheft 4, Rheinland Verlag, Koeln, 1975.
5. Foehl, A., **Technische Denkmale im Rheinland**, Arbeitsheft 20, Rheinland Verlag, Koeln, 1976, 5-23.
6. Grunsky, E., **Vier Siedlungen in Duisburg (1925-1930)**, Arbeitsheft 12, Rheinland Verlag, Koeln, 1975.

7. Hansmann, W., Kirschbaum, J., **Arbeitersiedlungen 2**, Arbeitsheft 3, Rheinland Verlag, Koeln, 1975.

8. Hobsbawm, E., Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994.

9. L' Arch ologie Industrielle en France, Colloque International au Familist re de Guise, 16-17 Octobre 1993, **Village Ouvriers Utopie ou R alit s ?**, Organise et dition par L' Heur de Laon et le Cilac, 1993.

10. Mueller, E., **Die Entwicklung der Arbeiterverhaeltnisse auf den staatlichen Steinkohlenbergwerken vom Jahre 1816 bis zum Jahre 1903**, Berlin, 1904, Seit. 77-81 και 138.

11. Slotta, R., **Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία**, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1992.

12. Slotta, R., **Foerderturm und Bergmannshaus, Vom Bergbau an der Saar**, Deutsches Bergbau-Museum Verlag, Saarbruecken, 1979.

13. Stender, D., **Industriekultur am Bodensee - ein Fuehrer zu Bauten des 19. und 20. Jahrhunderts**, Verlag Stadler Konstanz, Konstanz, 1992.

14. Sturm, H., **Fabrikarchitektur, Villa, Arbeitersiedlung**, Moos Verlag, Muenchen, 1977.

15. Τόμσον, Ε.Π., **Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός**, εκδόσεις Θεσσαλονίκη - Νησίδες, Σκόπελος, 1994.

Extended summary

The Residence of the Working Class in the First Century of Industrialization in West Europe: The Case of Germany

KERESTETZI SYLVIA

Architect, M.Sc. Architectural Conservation

Abstract

The issue, concerning us, in the present article is the place of residence, the way in which the manufacturers dealt with the enormous problem of sheltering the workforce in the geographical area of Germany, during the 19th century and the beginning of the 20th. We will approach the matter taking into consideration the socio-economic conditions and the aesthetic patterns of this period, analysing the different forms of the working residence, residence inside the city web, pure industrial habitation, working campus, associations etc. Finally we will present set some thoughts on the new tendencies, which the 20th century brings with it.

The industrialization that rapidly overcame the previous productive structure of agricultural economy and manufacture produced enormous changes in the socioeconomic organisation of those societies.

A lot of things changed in the way of life, the working discipline, the irregular rhythm of life that characterises the labour organisation before the appearance of the way of residence of the industrial workforce.

The new class of salaried labour did not have the right to a comfortable and human living. This class was deprived of its rights not only at work: the exploitation was completed by the control of all its social manifestations. The reality of its residence could not escape this rule (although some bright examples do exist): it was always cheap and massive with small rooms lacking any facilities.

In the first decades of industrialisation the workers themselves took responsibility for their shelters, by renting rooms in old houses in the city. The living conditions were awful, without any provision for health facilities, for water supply, for the gas supply necessary for heat and light and big density of residence. From the first half of the 19th century, in comparison to the size of the sector, the existing sheltering

potential was not sufficient for the number of workers and human living conditions were then considered a political issue.

In the second half of the 19th century the organised structure of labour residence from the employers was generalised, first for the executives of the enterprises and much later for the rest of the working class. The number of employees who could not find shelter in the cities, the necessity for proximity to the industrial unit, which was often situated outside the city, the necessity for stabilisation of workforce, its education to discipline, and the control of its personal and sociopolitical life in order to avoid reactions and revision of the salary due to the rent, were the main reasons which led the upper class to the construction of labour houses for the personnel. The residences were included in the industrial habitation creating within the productive unit and its administration, a united urban construction, an industrial place of life and work. The habitation was created in the geographical area that the necessity for productive activities required, including every use necessary for the convenient function of the unit. So the industrial habitation of the mines was created near the wells and the colonnades of export of the ore, that of the raw material and the sources of energy - especially in the first period of industrialisation - where the transportation of energy was not always possible - or near the sea and rivers for the quicker and easier transportation of products. In the disposition of the industrial habitation a strict, hierarchical structure existed, a structure that was expressed with the rectangular or tetragonal prospect, which enables the possibility of supervision. Therefore a division of space where only lines or rectangular shapes exist, was created. In the exterior the installation does not reveal its structure, it remains a close and inclusive unity which tries to maintain character, although in

the interior the contradictions and the hierarchy of the classes govern. The installation was surrounded and inclosed by the various arms of a perimetrical channel of the factory. The only connection with the “outside world” was a bridge, which was well - supervised. This isolation increased due to the autonomous system of feeding the habitation, such as the internal water net with water supplies, gas net, community shops and food shops.

The blocks of residences were usually long ranks of low houses, or blocks with a cross-shaped prospect, arranged in a parallel level or in a rectangular corner (between them). Most of them had an autonomous entrance for each family and contained a kitchen, a living room and one or two bedrooms. A WC sometimes existed in the yard. The extent of the house was between 50 and 70 square meters. In some cases a small room in the roof was provided for every residential unit, which could be characterised as the “minimum residence” of the 20' s of the next century. The creation usually contained gardens for cultivation and shelters for wood and pets. The labour habitations were to a great degree oriented to the internal communication between the residents. The installations of one or two floors, the foot-pavements between the houses, with their semi-public character, and the gardens created a vital space which on one hand maintained the private sphere of the individual without on the other hand depriving them from the communication with their social environment. The autonomous entrance, on at least every two houses, gave it the possibility of privacy. The kitchens of the first floors helped the visual and functional contact of mothers with their children playing in the yard, while the interior yards offered the possibility of the creation of a thick net of relationships between people.

The industrial sectors, which mostly used the labour residences were the iron mines and the woollen cloth manufactures. We should have no illusions that the labour residence did not respond well to the expectations of those who created them, mainly for the reinforcement of social and working discipline and the diminution of the working cost for production. However these residences were a specific improvement in the living conditions of objective possibilities and subjective views, the development of the meaning “social residence” and the effort for its application in the 19th century is not so negative if compared with the housing tactics of the past.

Among the political ambitions of the employers was the differentiation of the residence of the working families - the permanent workforce - from that of the single and part-time workers who found shelter in the working campus or army campus, buildings which had rooms with many beds. This kind of shelter, due to the bad health conditions, the small

room and the personal control, was an example of deprivation of human needs and rights of male and female workers.

A part from the residence that was built immediately by the employer, there are some cases where workers and their unions built the habitation themselves. The working habitation of the unions avoided the military disposition of houses, and were much more a community of the company, according to the habit of the employer' s blocks, trying to offer at least an illusion of personal space. Therefore, their architecture shows a preference for small houses, usually containing two floors, which have identical structure and follow the same construction line in comparison with the houses in rank. These simple houses present a harmony, and the reminder of the morphological rhythm of the country houses of the area certainly was a means of providing the immigrant workers a feeling of a new country which would help their introduction to the new life.

Although the civil residence is not our main subject it is interesting for the study of the evolution of either the relationship between the capital and labour, or the employers-workers, which clearly affected the architectural facts, to refer to the evolution of choices of the governing class as far as its own residence is concerned.

In the first period of industrialisation - first decade of the 19th century - the employers lived as we saw, inside the industrial habitation. After the middle of the century the new option of the removal of the civil residence from the area of the enterprise appeared, as well as its transportation outside the space of the factory.

The disappearance of the employers' luxurious residence from the area of the enterprise reflected the evolution from the possessing all and governing owner-manufacturer, to the anonymous administration of the enterprise. The first recognition that the employer should be close to the industrial habitation in order to control the developed reactions, was put aside. The superior officers, the employers and the superior administrative employees played now more and more the role of the manufacturers. The factory owners and the upper employees of the enterprise were transferred to a new habitation of villas in a selected area in the countryside or the city. This selection was of double use to them since they avoided the smell and the noise of the factory, the pollution and stress. While in the first period of industrialisation the employers built relatively simple houses, in the second half of the 19th century they became more and more comfortable and luxurious.

The monumental organisation, the large size and the use of morphological rhythm and decorative elements of feudalistic architecture reflected the new self-consciousness of the

developed class and its semi-developed and established economical force. The capitalist built now as fiefdoms. The occasionally unusual and entertaining use of various different rhythms and morphological characteristics could at the same time be considered as a demonstration of the cultural majority and of the separation of the unique and absolute theoretical view of the world.

The new century changed the facts, introducing the mode of the “minimum residence”, which was situated in a block of flats, introducing in this way the practice of the massive production of housing which would be generalised after the second world war and would change the form of modern cities. The technological evolutions of the second phase of the development of industrial capitalism, as for example, the extended use of electricity, the railways etc., caused, as expected, many changes in the production structure of industrial residence. The factory could now be transferred near the civil centres, where the facilities were more developed, and the workers houses could be served by the social organisation of the city, or industrial meetings could be created surrounding the cities or at a small distance from them. The labour residence in its turn could have a certain independence from the factory, since the transportation of workers was becoming easier due to the new means of transport: the railways and later on the car.

A part from the conditions that technological progress introduced, the new models of residence were influenced by the new social facts. These were the reduction of the family members, women's work and the development of the housework. This evolution proved that the problem of sheltering

huge masses of industrial workers could not be solved with blocks of double-residences or big blocks of flats. The economical factor acted as a catalyst for the new evolutions. The crisis, which followed the First World War, was a real motive for the creation of blocks of flats which were the new reality of labour residence. The great lack of shelter, the rise in the necessity for building structure, and the dramatically diminution of the workers' income moved along with the new social relationships and the housing construction by constructive companies instead of the industrialists.

Necessary presuppositions for every residence, according to the new needs of the human being, was the sun, the air, health installations, in each housing unity, heating and security. These were a catalyst for the modern architectural thought of the modern movement; the idea of the “minimum residence” dominated.

The suggested solution for sheltering the public in the late 20's and the beginning of the 30's for “human residence” can be summarised in the above: small size of the house, 30-50 m², introduction of the bedrooms, the kitchen and the hall, plans which avoid halls, setting of the main rooms in a way that a person's activities are facilitated. Also the use of embedded furniture, the existence of a bathroom with a bath, or shower for each house, the installation of a small room in the attic for each apartment, the use of vegetable gardens, etc. The previous solutions remind us of the structure of the organised worker's residence of the 19th century.